

ПОСТКОМУНИСТИЧНИЙ ТРАНЗИТ: ДОСВІД БОЛГАРІЇ ТА УКРАЇНИ

И. Баева

ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ БЪЛГАРСКИ ПРЕХОД – ПРЕДПОСТАВКИ, ПРОБЛЕМИ, РАВНОСМЕТКА

През есента на 2009 г. се изпълниха две десетилетия от началото на „големите промени“. На 10 ноември 1989 г. за изненада на повечето българи пленум на ЦК на БКП гласува оставката на генералния секретар и председател на Държавния съвет Тодор Живков. От този момент започнаха дълбоките преобразования в българското общество, наречени по-късно „български преход“. На 1 януари 2007 г. тържествено в присъствието на председателя на ЕК Жозе Мануел Дурау Барозу в София бе обявено присъединяването на България към Европейския съюз. Реализира се мечтата на българите страната да стане част от богатия и развит европейски Запад. Между тези две събития е заключена цяла епоха от съвременното развитие на България, която може да бъде наречена по различен начин: „път към демокрация“, „завръщане в Европа“, „придвижване от Изток на Запад“, „прощаване с комунизма“, „разграждане на системата“. А годишнината ми дава основание да направя опит за историческа равностметка.

Как започва преходът?

За да обясня особеностите на българския преход (както и на българския социализъм), ще започна с типичните за България специфики. Първата е традиционното русофилство, останало от XIX в. и превърнало се след 1968 г. в уникална българска черта в целия Източен блок (до посочената година русофилска е и Чехословакия). Втората е силното влияние на комунистическото движение още от създаването му след Първата световна война – комунистите получават много гласове на изборите, печелят местни общини, вдигат въстание през 1923 г.¹, създават въоръжено съпротивително движение след 1941 г.², въпреки че по същото време в съюз с Третия райх България реализира националния си идеал. Третата специфика е липсата на широка обществена съпротива срещу държавния социализъм от съветски тип – като изключим селските отряди на „горяните“ от началния период³, в България организирана съпротива така и не се създава до началото на 1988 г.

Посочените български специфики предопределят особената позиция на България в Източния блок: през 1989 г. Збигнев Бжежински я определя като единствената страна от блока, която не е в криза⁴. Затова е толкова важен фактът, че независимо от стабилността на режима в началото на 1988 г. в България все пак се създава дисидентско движение с няколко направления (екологично – Русенският комитет⁵, защитаващо човешките права – на Илия Минев, профсъюзно – „Подкрепа“ на д-р Тренчев, политическо – Клубът за подкрепа на гласността и преустройството⁶) и че в ръководството на БКП се оформят групи с различни виждания за по-нататъшното развитие, благодарение на което българското общество се събужда от летаргията. Събуждането е болезнено и е предизвикано не

толкова от реформите, обозначени като Юлска концепция (1987)⁷, или от дейността на дисидентите, колкото от последната фаза на т.нар. възродителен процес⁸.

През май 1989 г. българските турци от Североизточна България излизат на протести, след като четири години мълчаливо са понасяли насилствената смяна на имената си от мюсюлмански на християнски. Вълненията са предизвикани от външни фактори – общоевропейския процес, който достига до обсъждане на човешките права на специална конференция в Париж, свикана през май 1989 г., но и от активизирането на дисидентските организации. В тази обстановка на 29 май Тодор Живков прави официално изявление, в което обявява правото на българските турци да получат задгранични паспорти и да заминат „на екскурзия“ (в Турция). Така „възродителният процес“ навлиза в заключителния си етап, превърнал се в трагедия както за турците, над 300 хиляди от които през лятото се изселват в Турция, преди тя да затвори границите си, така и за българите, принудени да се справят с последиците от изселването – след гражданска мобилизация студенти, войници и чиновници са изпратени да прибират реколтата или да работят в обезлюдените предприятия⁹.

В началото на есента се прибавя и международният кризисен фактор. След като ръководството на ПОРП е принудено в края на 1988 г. да легализира „Солидарност“, а от февруари до април 1989 г. да проведе Кръгла маса, на 4 и 18 юни 1989 г. „Солидарност“ печели всички оставени за свободен избор депутатски места. Победата на „Солидарност“ става първото „домино“ на срутвания се Източен блок. Тя демонстрира слабостта на системата, изправена пред проверката на парламентарната демокрация. Следващите стъпки са направени в Унгария, където в края на 1988 г. са създадени новите партии – Унгарският демократичен форум и Съюзът на свободните демократи, които през лятото и есента на 1989 г. преговарят с властта и успяват да наложат своите искания. Но в България водещият международен фактор е съветският. От лятото на 1989 г. съветското посолство в България координира усилията за смяната на Живков¹⁰ – водещата фигура е Андрей Луканов, а представителната е външният министър Петър Младенов. Той предприема и външнополитическата подготовка, като през септември в Ню Йорк разговаря с държавния секретар на САЩ Джеймс Бейкър за предстоящите промени в България¹¹.

Съчетанието на вътрешните и разнопосочните външни фактори (от Изток и от Запад) подготвя отстраняването на Тодор Живков от властта първо на заседание на Политбюро на ЦК на БКП на 9 ноември 1989 г., а после и на пленум на ЦК на БКП на 10 ноември с.г.¹² С тази дата и с този акт започва българският преход, защото с отстраняването на Живков БКП показва воля за промени, от която се възползва и обществото, за да се самоорганизира. Благодарение на новата атмосфера на промени на 7 декември 13 дисидентски организации и възстановени „исторически“ партии се обединяват в опозиционния СДС (Съюз на демократичните сили). Започва българският преход, част от източноевропейския преход, но със своите специфики.

Основните проблеми на прехода

Първият проблем на българския преход се крие в характера на двете противодействащи си сили. Те са: притежаващата цялата пълнота на властта БКП (за разлика от другите страни в преход, където легитимността на управляващите партии е поставена под въпрос) и първите дисидентски организации, трансформирани в обединена опозиция, но с твърде беден политически опит.

БКП е принудена от обстоятелствата да започне реформи. По всичко личи, че тя не иска дълбока промяна и няма представа за последиците на икономическите и политическите промени. СДС на свой ред е в зародиш, неговото ръководство едва е започнало да формулира своите задачи и средства за постигането им, както и организационните си структури. Закъснението поставя СДС под силното влияние на външните фактори –

дисидентите в Полша, Чехословакия, Унгария, от една страна, и от Запада, по-специално Съединените щати, от друга. А външната зависимост лишава СДС от автентичност. Той трудно може да се възползва от наследството на българското дисидентство, което остава затворено в интелектуалните кръгове и сред слушателите на западните радиостанции.

Общият извод е, че новите власти са готова за умерени промени в политиката и по-съществени в икономиката, които да дадат възможност на номенклатурата да приватизира държавната собственост. Нововъзникващата опозиция предпочита да се възползва от обявената от властта демократизация, но не се чувства субект на промените, тъй като не ги е предизвикала, и се отнася отрицателно към властта по принцип. Чисто по дисидентски СДС възприема властта като зло, срещу което трябва да се бори, а не като политическа цел¹³. Това означава, че нито управляващите, нито опозицията са подготвени за настъпващите промени. Затова на 10 ноември 1989 г. всички са толкова изненадани¹⁴ – и обществото, и дисидентите посрещат вестта еуфорично и с благодарност към Младенов и Луканов, които са успели да свалят диктатора Т. Живков, отдавна омръзнал на всички. Така за пореден път се потвърждава правилото, че промените в България обикновено започват отгоре и зависят от външни събития.

СДС осъзнава забавянето на промените в България от тези в Централна Европа и търси пътища за тяхното ускоряване. Той ползва опита на централноевропейските дисиденти – по полски модел иска договарянето на българския преход на Кръгла маса. Протоколите на Кръглата маса показват, че усилията на опозицията са съсредоточени върху политическите въпроси – гарантиране на политическия плурализъм чрез промени в конституцията, ликвидиране на партийните организации на БКП по месторабота и департизирането на армията, полицията, съда, прокуратурата, дипломацията¹⁵. Докато по най-острите за българското общество икономически проблеми не се говори.

Слабостта на българската опозиция осуетява опита на Луканов да я ангажира в съвместно управление още в началото на 1990 г.¹⁶ СДС не иска да се идентифицира с властта на БКП и да дели отговорността за управлението в икономическа криза. Така се оформя българската политическа криза – БКП, която на 3 април 1990 г. се преименува на БСП, не желае да управлява сама¹⁷, а СДС отказва да управлява заедно с нея. Изходът е предложен в решението на Кръглата маса властта в България да се легитимира с провеждането на свободни и демократични избори. Но по настояване на СДС те трябва да бъдат не за обикновен парламент, а за Велико народно събрание, което да изработи нова демократична конституция¹⁸. Това според СДС е пътят за ускоряване на промените в България – новата конституция да стимулира смяната на системата. Но за целта изборите трябва да бъдат спечелени от СДС, надежда за което дават резултатите от дотогавашните избори в Източна Европа¹⁹.

Първите свободни български избори се провеждат на 10–17 юни 1990 г. и демонстрират разликата между България и страните от Централна Европа. В България абсолютна победа печели БСП²⁰, която не може и не иска да управлява сама, а опозицията на свой ред не иска да приеме поражението. Лидерът на СДС д-р Ж. Желев обявява изборите за „свободни, но не и честни“, въпреки че те са наблюдавани и признати от международни наблюдатели²¹. Така, вместо да легитимират новата власт, първите свободни избори задълбочават политическата криза.

Привържениците на СДС обявяват гражданско неподчинение, а второто правителство на Луканов не се решава да започне либерализирането на икономиката заради високата му политическа цена. Вместо към икономически реформи усилията на Луканов са насочени към ангажирането на СДС във властта. Това става благодарение на оставката на председателя/президент Петър Младенов на 6 юли 1990 г. заради изпуснатата реплика. ВНС (с мнозинство на БСП) на 1 август 1990 г. избира за нов президент председателя на СДС д-р Желю Желев.

През лятото на 1990 г. А. Луканов предприема поредния опит да осигури икономическо единодействие на новите и старите икономисти. Той се опитва да направи това с външна помощ – обръща се към американската Фондация на националната камара (NCF) с молба да подпомогне прехода на България към пазарна икономика. Резултатът е публикуваният през октомври 1990 г. „Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България“, който носи подписите на Ричард Ран и Роналд Ът. В преамбюла му е записано: „По подобие на повечето си съседи България е избрала пътя на демократичния капитализъм и е направила редица важни стъпки в тази посока, но има да се правят още много и много неща. Признавайки този факт, новото правителство на България се обръна към NCF със своя значителен опит в подпомагането на стратегиите за растеж в условията на свободна пазарна икономика в развиващите се страни. Фондацията се отзова на повика и събра екип от американски експерти от деловите и академичните среди, който да разработи всестранен план за насочване на България към пазарна икономика. Екипът посети България в края на август 1990 г. и се среща с българските си партньори за оценка на положението и определяне на най-подходящия курс на дейност. Настоящият доклад е кулминация на положените от тях усилия“²².

Опитът е обречен на неуспех, тъй като през 1990 г. вниманието на СДС е съсредоточено върху политическото противопоставяне. Води се „битка“ за властта. Средството е гражданското неподчинение – „палатковите градове на истината“, окупацията на Софийския университет, което приключва с подпалването на Партийния дом на БСП в центъра на София в нощта на 26 срещу 27 август 1990 г. В края на ноември 1990 г. правителството на Луканов подава оставка под натиска на улицата, но при условие, че ще бъде заменено от „голяма коалиция“ (така изглежда правителството на юриста Димитър Попов). На 12 юли 1991 г. е гласувана и новата конституция на страната, изработена от мнозинството на БСП и одобрена от част от СДС (друга част напуска парламента и обявява гладна стачка против конституцията)²³.

През следващото десетилетие и половина България преминава през различни фази. След неуспеха на първите две правителства на левицата (на Андрей Луканов от 8 февруари до 20 декември 1990 г.) следва преходното „коалиционно“ правителство на Димитър Попов (20 декември 1990 – 8 ноември 1991 г.); първото дясно правителство на лидера на СДС Филип Димитров (8 ноември 1991 – 30 декември 1992 г.), което несполучливо се опитва да осъществи „смяната на системата“; правителството на проф. Любен Беров с неясна политическа идентичност (30 декември 1992 – 17 октомври 1994 г.); второто социалистическо правителство на лидера на БСП Жан Виденов (26 януари 1995 – 12 февруари 1997 г.), което не успява в опита си да обърне посоката на преход към повече социална защита и завършва с дълбока финансова криза; второто правителство на СДС на Иван Костов (21 май 1997 – 24 юли 2001 г.), което продължава смяната на модела и разгражда социалистическата социална държава; „лятната политическа буря“, която предизвиква завърналият се в България бивш български цар Симеон Сакскобургготски, спечелил изборите и станал премиер (24 юли 2001 – 15 август 2005 г.); левоцентристкото трипартийно правителство на лидера на БСП Сергей Станишев (15 август 2005 – 24 юли 2009 г.), което успява да доведе докрай процеса на присъединяване на България към евроатлантическите структури – НАТО и Европейския съюз, и по този начин слага край на прехода.

Как изглежда равносметката на прехода в България?

Пълноправното членство на България в НАТО (2 април 2004 г.) и в Европейския съюз (1 януари 2007 г.) се очаква в страната като жадуван край на дългия път, след който животът автоматично ще стане много по-богат и хубав. Въпреки нереалистичността на подобни очаквания приемането на България в ЕС бележи края на структурните реформи

у нас. Целта на започналите на 10 ноември 1989 г. промени е системата на държавен социализъм от съветски тип да се замени с парламентарна демокрация и пазарна икономика, характерни за Западна Европа. Политическата задача е постигната още след „теста на двойната промяна“ със завръщането на БСП във властта през 1994 г.²⁴ Много повече време и усилия изисква трансформацията на икономиката от централно планиране и държавна собственост към създаване на частни икономически субекти и господство на пазара. Такова е и изискването за членство в Европейския съюз, затова приемането на България показва, че и отвън оценяват страната като действаща демокрация и пазарна икономика.

В края на прехода от социализъм към капитализъм настъпва времето за равносметка на изминатия път. Големите поврати, изживени от България през втората половина на XX в., дават възможност на историците за съпоставка между двата прехода – онзи, осъществен след края на Втората световна война, и този, започнал след края на Студената война. И двата прехода не са специфично български, а са плод на глобални процеси и идеологии – първият е следствие от победата на Съветския съюз във Втората световна война и на марксизма, а вторият – на поражението на СССР в Студената война и на либерализма, обявен малко прибрзано в началото на 90-те години за окончателен победител в световната борба на идеите²⁵.

И двата прехода са революционни. Те са съпроводени от дълбоки социално-икономически преобразования, смяна на политическия елит и политическо и икономическо насилие. В прехода към държавен социализъм насилието е официално пропагандирано, търсено и желано²⁶. Доста по-дискретно е насилието в прехода от държавен социализъм към капитализъм. В края на XX в. в България не се стига до пряко насилие, но човешката цена на социално-икономическите промени никак не е малка. Смяната на собствеността чрез реституция на градската и селската собственост оставя без жилище или препитание големи групи хора. Преструктурирането на икономиката ликвидира цели клонове от промишлеността и почти цялата местна промишленост, създадена по регионални и социални причини. Преобразованията лишават повечето българи от социална сигурност, работни места, ясни перспективи за бъдещето, към които те са привикнали при господството на патерналистичната социалистическа държава. Социално-икономическата криза предизвиква емиграция на стотици хиляди млади българи в началото от по-малките и по-бедните селища в по-богатите и големи български градове, а покъсно и в по-богатите държави в Европа и отвъд океана, снижаване на раждаемостта, демографски срив²⁷, нарастване на самоубийствата, престъпността, убийствата, използването на наркотици. Така че човешката цена и на двата прехода е много висока²⁸.

Преходът започва с оптимистичните нагласи, че за пет-шест години България ще излезе от стагнацията, че възродената частна инициатива ще осигури високи темпове на растеж и развитие, а животът на българите бързо ще се изравни с този на западноевропейците. Но през следващите години оптимизмът се изчерпва – частната инициатива се оказва или несигурна, водеща до бързи фалити, или се превръща във възможност за престъпно обогатяване за сметка на обществото. В края на прехода много българи от по-възрастното поколение вече са толкова разочаровани, че са свели мечтите си до стандарта от времето на Живков. Деграцията в качеството на живот и породилата се носталгия²⁹ обаче не означават, че българите искат да се върнат назад към държавния социализъм, към времето на политическите ограничения и дефицитния пазар. Разочарованието на българите се обяснява с продължилата десетилетие и половина деграцията, която се съизмерва с живота на цяло поколение – българите от средното поколение, особено от по-малките градове и селата, се чувстват лишени от перспективи за бъдещето и заедно с пенсионерите демонстрират трайно недоволство³⁰. За тях политическата демокрация и пазарната икономика, съчетани с демонстративния разкош на новобогатите, само задълбочават усещането за собствената им бедност и маргинализация³¹.

От прехода има не само губещи, но и печелещи. Сред тях са новобогаташите, които биха могли да се нарекат нова класа на предприемачи, ако по-голямата част от тях бяха забогатели от предприемаческа дейност, а не чрез полукриминална или криминална приватизация на държавната собственост – най-вече чрез изземане на печалбите и прехвърляне на загубите върху обществото. Сред печелившите са и новите политически елити, които трансформират политическа власт в икономическа. Сред тях е и новата средна класа³², както и част от младото поколение, получило добро образование и възможности за реализация в България и по света. Тези групи гледат не назад, а към настоящето и бъдещето.

Заслужава да се оценят и темповете на развитие в двата прехода.

Пред цяла Източна Европа (с изключение на Чехословакия) в началото на ХХ в. стои императивът да скъси разстоянието, делеящо я от развития Запад. В българския преход след Втората световна война това става по пътя на т.нар. социалистическа индустриализация – високи темпове на промишлено развитие, осигурени както от централизирани и направлявани държавни инвестиции, така и от ниската изходна основа. Този модел е определен от Г. Димитров с израза, че за 10–15 години България трябва да постигне онова, за което на други държави са им били необходими столетия. Тези думи говорят за сравнение между класическата индустриализация на Западна Европа и формулираната от Ленин индустриализация без пазар и конкуренция с решаваща роля на държавата.

При прехода в края на ХХ в. идеята за приближаване към напредналите страни се реализира чрез структурната реформа, която да направи българската икономика част от световната. В резултат обаче страната минава през деиндустриализация, предизвикана от необходимостта да се разруши изградената при социализма неконкурентоспособна промишленост. Деиндустриализацията се оказва последица от отварянето на защитените по-рано икономики към световния пазар в момент, когато светът се глобализира. Но приближаването на България към Европейския съюз става толкова бавно, че младите и способните предпочитат да извървят пътя към Европа и света сами, а не заедно с държавата си.

Дори и беглият поглед върху днешна България показва, че за 20 години се е променило всичко – политически институции, икономически модел, културна политика, външнополитическа ориентация, социални отношения и социална защита. Благодарение на политическата свобода в България възникват десетки нови партии, особено многобройни в забранения до 1989 г. десен сектор.

В равносметката на политическите резултати от прехода влиза и бързото разочарование от политиките. Двете големи партии на прехода в България – БСП и СДС, още през първото десетилетие се сменят по два пъти в управлението и всеки път разочароват привържениците си, докато не са принудени да отстъпят властта на триумфално завърналия се в страната като „спасител“ бивш български цар Симеон Сакскобургготски, който обаче също се вписва в българския модел на бързо разочарование от политиките – това става още преди да са изтекли обещаните от него 800 дни за подобряване на положението на всички българи. За изминалите две десетилетия от 10 ноември 1989 г. в България се сменят дванадесет правителства и седем парламента. Големият им брой демонстрира кризата на доверие към политиките, тъй като все повече са българите, които са разочаровани от всички партии и не желаят да участват в политическия живот. До началото на ХХI в. България вече е изживяла еуфорията от политическата свобода и започва да формира критично отношение към парламентарната демокрация, която не успява да осигури на българите европейски жизнен стандарт. В нишата на разочарованието се появяват новите партии на протеста („Атака“ на Волен Сидеров и ГЕРБ на ген. Бойко Борисов), обърнали се към популистки средства.

Икономическата равносметка на прехода също не е лесна³³. В икономиката основни са смяната на собствеността и преструктурирането, но те срещат огромни трудности.

Българската икономика през 1989 г. е централизирана и зависима до 60% от съветския пазар и до 75% от пазара на СИВ. А след като през 1991 г. изчезват и СИВ, и СССР, България се оказва в тежка ситуация. Това е една от причините за забавянето на икономическата трансформация в България – докато в Централна Европа тя приключва в средата на 90-те години, в България това става едва през първото десетилетие на XXI в. С други думи, се потвърждава балканската характеристика за бавна трансформация.

В не твърде оптимистичния баланс на постигнатото в годините на прехода има и успехи. Те могат да се открият във външната политика. Идеята, че ставащото в България зависи от геополитическите дадености за региона, е лансирана още от Димитър Благоев през 1919 г.³⁴ На мястото на претърпелия колапс Съветски съюз в началото на 90-те години в България се настанява американското влияние, но в следващите години външното присъствие става по-разнообразно, като все по-голямо влияние започват да оказват европейските държави (Германия, Франция, Италия, Англия) и ЕС като цяло³⁵. Водеща за българската външна политика остава интеграцията в евроатлантическите структури (НАТО и ЕС). На второ място, България прави опит да погледне и към старите си източни съюзници – новата Руска федерация, страните от ОНД, както и арабските и азиатските страни. България е в центъра на Балканите, където се пречупват интересите на много външнополитически играчи от Европа, Азия и Америка, затова български политици, всеки по свой начин, се опитват да намерят баланс между външните влияния, новите ориентири и новите съюзници.

А след прехода накъде?

Малко след големите тържества по приемането на България в ЕС на преден план излизат проблемите. През втората половина на 2006 г. усилията са съсредоточени върху подобряването на образа на България пред европейските институции, затова след 1 януари 2007 г. идва успокоението, че задачата е изпълнена и темпът на промените може да се забави. Но тъй като приемането на България и Румъния е било мотивирано по-скоро с политически, отколкото с икономически или институционални мотиви, европейското наблюдение над България продължава.

Влизането на България в ЕС подчертава нейната бедност (макар че сред източноевропейските страни, нечленуващи в ЕС тя е със сравнително добри показатели). Българската бедност проличава в класацията на Евростат за регионите в ЕС. И шестте района на планиране в България са в зоната на бедността – Северозападният (областите Видин, Монтана, Враца, Плевен, Ловеч) и Южният район (Пловдив, Пазарджик, Смолян, Кърджали, Хасково) имат БВП, равен на 25,6% от средното равнище за ЕС; Северният централен (Велико Търново, Габрово, Русе, Търговище и Разград) – 26,4%; Североизточният (Силистра, Добрич, Варна, Шумен) – 29,3%; Югоизточният (Бургас, Сливен, Ямбол, Стара Загора) – 29,9% и единствено Югозападният район с център София достига 49,1% от средноевропейското равнище на БВП. Да си беден в „клуба на богатите“ се оказва предизвикателство, несравнимо с усещането, че си сред успешните на Балканите и в постсъветското пространство. Недоволството на българите от тяхното жизнено равнище, сравнено с това в ЕС, принуждава правителството на Станишев през април 2007 г. да актуализира управленската си програма в социално-икономическата сфера – обявено е увеличаване на помощите за деца, повишаване на пенсията и на заплатите в бюджетната сфера, намаляване на данъците върху ниските доходи³⁶.

Първите европейски избори предизвикват много малък интерес сред българите – участието е едва 28%, но показват променените обществени нагласи. Най-голяма изненада е изравняването на резултатите на партията на Бойко Борисов ГЕРБ с БСП. Тради-

ционната българска десница не изпраща нито един депутат в Европейския парламент, което дава възможност на Бойко Борисов да я изтласка и да заеме нейното място: петимата евродепутати на ГЕРБ влизат в групата на Европейската народна партия (ЕНП).

В началото на есента премиерът Станишев отчита успехите от първите месеци на членството в ЕС: ръст на БВП от 6,2%, намаляване на безработицата до 7,2%, средна работна заплата от 421 лв. (при 355 лв. за 2006 г.), инфлация от 4,3%, преки чуждестранни инвестиции от 2,1 млрд. евро, нарастващ бюджетен излишък, построени 104 км магистрала. Той не може да скрие проблемите, но ги свежда до нарастващия дефицит по текущата сметка, достигнал 17,2% от БВП³⁷. Нарастващо обществено недоволство обаче предизвиква рестриктивната политика към доходите. Лошият опит на БСП в управлението – двукратен принудителен отказ от властта заради финансови проблеми (Луканов през 1990 г. и Виденов през 1997 г.), предопределя приоритетното внимание към макроикономическата и финансовата стабилност. Тази линия отговаря на либералните виждания на НДСВ и ДПС, но е в противоречие с очакванията от БСП.

През есента избухва и най-големият социален конфликт при управлението на тройната коалиция – общонационалната стачка на учителите. Преди началото на учебната година правителството обявява програма за повишаване на учителските заплати с около 10%, но тя оставя учителите със заплати под средните за страната. Учителите искат 100% по-високи заплати и на 15 септември в училищата и другите детски заведения започва предупредителна обща стачка. От 24 септември тя става ефективна и се води под лозунга „За достоен труд – достойни заплати“. Продължава повече от месец, ангажира обществото в спор за правата и задълженията на учителите и в крайна сметка завършва на 26 октомври с решение за поетапно повишаване на заплатите на учителите до средата на 2008 г.

Първата година и половина от членството на България в ЕС показва на българите неговите плюсове и минуси. Заплатите нарастват, но с темпове, близки до инфлацията (преди всичко заради цените в ЕС)³⁸, организираната престъпност не намалява, както и корупцията. На 1 май 2008 г. премиерът Станишев формулира противоречивото положение в България: „В обществото е наслоено остро чувство на несправедливост, на отчуждение от държавата, затова че не всички са равни пред закона, че липсва достатъчна защита на хората на труда, че често отсъства грижа за възрастните, че не всички са с равни шансове за образование и здравеопазване... България днес е по-богата, отколкото преди пет години. Безработицата е 6,5–7%, доходите нарастват, макар и не така бързо, както ни се иска“³⁹.

През пролетта и лятото на 2008 г. Станишев още няколко пъти се обръща към българите с надеждата, че ще ги убеди в намеренията на правителството да подобри живота им. Това обаче му се удава все по-трудно. И не само защото преходът продължава твърде дълго и реалното повишаване на доходите е бавно, а и защото статистиката показва, че покупателната способност на домакинствата през 2008 г. още не е достигнала равнището от 1989 г.⁴⁰ Изворът на нестихващото недоволство е усещането за несправедливост. И то не толкова заради неравномерното разпределение на богатата, което изненадва несвикналото с голямо социално разслоение българско общество, колкото заради видимата корупция и организираната престъпност.

Медиите определят сведенията за връзки на организираната престъпност с представители на властта като „мафия“ по подобие на модела, характерен за Южна Италия. Макар и с уговорки, вътрешният министър Михаил Миков е принуден да признае: „Смятам, че имаме проблем с организираната престъпност, с корупцията по високите етажи на властта. Имаме и проблем с доказването и наказването им, но това не дава основание да се говори, че в България има мафия. Това, което се случва в България като присъствие на чуждестранни инвеститори, го доказва. Друг въпрос е политическата метафора „мафия“⁴¹.

В дискусиата кои са най-големите проблеми на България се включва и президентът Георги Първанов. Тревогата му е провокирана от частичните кметски избори в Сандански и Казанлък, спечелени не от представителите на големите национални партии, а от местни бизнесмени с неясен произход на капиталите (подозирани във връзки с организираната престъпност). При това местните избори са доминирани от разкритията за закупуване на гласове, най-вече на гласоподавателите от ромски произход. Опасността от криминализиране на политическия живот кара Първанов да предложи смяна на избирателната система и механизмите за финансиране на партиите⁴².

Българските проблеми не остават незабелязани и от Брюксел. Като нов член на Европейския съюз България е наблюдавана особено стриктно. В ЕС не са забравили, че политическите мотиви са играли по-голяма роля от икономическите при решението за присъединяване на двете балкански постсоциалистически страни – България и Румъния. Подозренията за нередности са изразени от ЕК още на 14 май 2008 г. в писмото на Майкъл Лий, директор в дирекцията на Европейската комисия по разширението⁴³. В него се предупреждава за получени сигнали за нередности при усвояването на предприєдинителните фондове по програмата ФАР, което може да се отрази на мониторинговия доклад за България.

Предупреждението се реализира през юли 2008 г. в изключително критичния доклад на Европейската комисия, представен пред Европейския парламент⁴⁴. В него са повторени повечето от опасенията за злоупотреби с еврофондовете в селското стопанство и при изграждането на инфраструктурни обекти. В крайна сметка Европейската комисия спира изплащането на средства за България по две програми – ИСПА и САПАРД, на обща сума от 825 млн. евро.

Докладът на ЕК раздвижва политическия живот в България. Правителството обявява спешна програма за действие, за да се предотврати трайното спиране на еврофондовете, докато опозицията го използва, за да поиска оставката на правителството. Въпреки това част от лошия сценарий става реалност, когато на 25 ноември ЕК лишава две български агенции от акредитация и страната окончателно губи предприєдинителните фондове по програмата ФАР в размер на 220 млн. евро. Допълнително негативно обстоятелство е глобалната финансова криза.

Правителството на тройната коалиция посреща последната година от мандата си в обстановка на нарастващо обществено недоволство. Разпокъсаната дясна опозиция започва да се обединява, засегнатите от спрените финансови средства фермери протестират с блокиране на пътища, а борбата с корупцията и с организираната престъпност не дава резултати. И отново недоволството дава „вятър в платната“ не толкова на опозиционните бивши управляващи партии, колкото на онези, които не са били във властта – популистките ГЕРБ и „Атака“. Въпреки „горещата“ последна управленска година правителството на тройната коалиция успява да завърши мандата си.

Първата половина на 2009 г. преминава под знака на предстоящите два избора – за европейски и за национален парламент. Тройната коалиция прави всичко възможно да запази властта, като променя изборното законодателство и отхвърля предложението за едновременно провеждане на изборите. Още резултатите от изборите за европарламента, проведени на 7 юни, показват предимството на ГЕРБ. Тази партия получава седем мандата, докато БСП – четири, ДПС – три, „Атака“, НДСВ и Синята коалиция (СДС и ДСБ) – по два⁴⁵. Резултатите от евроизборите ожесточават предизборната кампания за националния парламент – БСП атакува основния си конкурент Бойко Борисов, като го обвинява, че не е компетентен и е подставено лице на Иван Костов. От друга страна, всички опозиционни сили насочват своята кампания срещу ДПС, а повсеместното антитурско говорене напомня началото на прехода.

Вместо да помогне на тройната коалиция, кампанията на сплашване мобилизира привържениците на Бойко Борисов, който още преди изборите обявява, че ще управлява сам и ако не получи достатъчно гласове, ще се откаже от властта. В проведените на 5 юли 2009 г. парламентарни избори участват неочаквано много избиратели – 60,2%, които дават категоричния си вот за извънпарламентарната до момента партия ГЕРБ на софийския кмет и бивш главен секретар на МВР Бойко Борисов – 39,7% и 116 депутати. С най-лош резултат за цялата си история, но на второ място остава БСП (Коалиция за България) – 17,7% и 40 депутати, трето е ДПС с 14,46% и 38 депутати, следват „Атака“ с 9,4% и 21 депутати, Синята коалиция с 6,4% и 15 депутати и „Ред, законност и справедливост“, поставила в центъра на пропагандата си борбата с корупцията, с 4,13% и 10 депутати. За втори път след 2001 г. българите масово гласуват за нова политическа сила. Но докато през 2001 г. избират надеждата, свързана с „добрия цар“, през 2009 г. преобладаващото чувство е желанието за възмездие заради неуспехите от българския преход – на първо място, заради корупцията и продължаващата бедност. А Бойко Борисов печели, защото с образа и поведението си олицетворява „твърдата ръка“, която ще въведе ред и ще накаже виновните.

Макар че изборите не дават абсолютно мнозинство на ГЕРБ (не му достигат петима депутата за това), Бойко Борисов обявява, че ще изпълни обещанието си за самостоятелно правителство. На 27 юли 2009 г. парламентът гласува новото правителство, съставено изцяло от ГЕРБ, в което всички министри са нови и повечето напълно непознати на българското общество. Всички парламентарни партии, без БСП и ДПС, подкрепят правителството и му дават мандат да се бори с последиците от финансовата криза, както и с корупцията, чието наличие е потвърдено в поредния доклад на Европейската комисия от 22 юли 2009 г.

През първите шест месеца от управлението на Бойко Борисов основното внимание е съсредоточено върху ревизия на наследството от правителството на тройната коалиция. Всички икономически проблеми се обясняват с корупцията на предходните министри и благодарение на изключителните умения на премиера Борисов да контактува с медиите и с редовите българи тази тактика се оказва ефективна. Първите проблеми се появяват едва в началото на 2010 г. във връзка с предложената за еврокомисар външна министърка Румяна Желева. Тя се представя неубедително, а впоследствие е принудена да се оттегли и от правителството. Неуспехът демонстрира както липсата на кадрови потенци на новите управляващи, така и силовата политика на Бойко Борисов. Дали обаче първият „ремонт“ ще намали популярността на правителството на ГЕРБ или уменията на премиера Борисов да обяснява действията си ще се окаже спасително, ще покаже бъдещето. Но отсега може да се направи изводът, че и с навлизания популизъм България остава в руслото на новите тенденции в европейската и световната политика (за което говори популярността на фигури като Силвио Берлускони или Никола Саркози).

Оптимистичният извод от дългия път на България след Втората световна война е, че след като преминават през различни социално-икономически модели, българите постепенно разбират колко важни са собствените им усилия за подобряване на живота в страната. А песимистичният е свързан с продължаващата и може би засилваща се зависимост на ставащото в България от геополитическите и глобалистичните процеси, на които българите трудно биха могли да влияят.

¹ Повече за въстанието от 1923 г. вж.: *Косев, Д.* Септемврийското въстание 1923. С., 1973.

² История на антифашистката борба в България. 1939–1944. Ред. кол. Кирил Василев, Димитър Сирков, Никифор Горненски, Славка Петрова. Т. 1 (септември 1939 – февруари 1943); Т. 2 (март 1943 – 9 септември 1944). С., 1976.

³ Шарланов, Д. Горяните. Кои са те? Из строго секретните архиви на Дирекция Държавна сигурност. С., 1999.

⁴ Бжежински, З. Големият провал. С., 1991, с. 215.

⁵ Баева, И. Из историята на българското дисидентство – Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта. – Известия на държавните архиви, 2000, бр. 76, 33–53.

⁶ Баева, И. Създаване на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството и ролята му за началото на прехода – 1988–1989 г. – Известия на държавните архиви, 2004, т. 87, 3–32.

⁷ Юлската концепция е лансирана от Тодор Живков в средата на 1987 г., след като се оформят разногласията му със съветския лидер Михаил Горбачов. Целта ѝ е трансформация на системата с въвеждането на пазарни механизми и преминаване от държавен социализъм към „държавен“ капитализъм (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 65, а. е. 83, 84).

⁸ Зад това наименование се крие насилственото преименуване на българските турци, осъществено в края на 1984 и началото на 1985 г. То е описано в два тома на документалния сборник: „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век) (Т. 1. Съст. И. Баева и Е. Калинова. С., 2009. 751 с.); „Възродителният процес“. Международни измерения (1984–1989). (Т. 2. Съст. И. Баева и Е. Калинова. С., 2009).

⁹ Това е осъществено с решение № 109 от 12 юли 1989 г. на Министерския съвет за обявяване на частична мобилизация (ЦДА, ф. 136, оп. 82, а. е. 109, л. 1–2).

¹⁰ За това говорят спомените на съветския дипломат Терехов, публикувани от Тома Томов (Труд, 10–17 ноем. 1998).

¹¹ Младенов, П. Животът. Плюсове и минуси. С., 1992, 22–23.

¹² Директорът на БТА Боян Трайков, член на ЦК на БКП, разказва за пленума (Трайков, Б. Превратът. 10 ноември 1989. С., 1999).

¹³ Малко след създаването на СДС комунистическата преса атакува неговия председател д-р Желю Желев с обвинения в кариеризъм и че се стреми към властта, но той горещо отрича.

¹⁴ Свидетелствата на дисидентите са категорични. Михаил Неделчев разказва: „Иван Радоев, Бог да го прости, ми каза в 12 часа, че вече е станало всичко и е сигурно. И си спомням, че аз тогава отидох в Радио София да получа официалното съобщение. Получи се това съобщение, а моите приятели седяха в писателския клуб и вече в тайно предчувствие пиеха вино... И в Съюза на писателите настана едно много странно веселие, защото някаква лихорадка обхвана всички, независимо дали са живковисти или антиживковисти, дали са комунисти или антикомунисти“ (Иванова, Е. Цит. съч., 222–223). Николай Колев-Босия: „Същия ден бях в Дупница. С Краси Кънев бяхме. После – в Южня парк и после в „Тиролска среща“, където дебнехме телевизията да кажат дали е вярно. Аз се изненадах, че стана конкретно на тоя ден, но иначе беше ясно, че се събаря къщата“ (пак там, с. 224). Спонтанно изразява тогавашните си усещания и д-р Константин Тренчев, който е сред дисидентите антикомунисти: „Самият 10 ноември беше до известна степен изненада за нас. Аз го посрещнах в Стара Загора и чухме по радио „Свободна Европа“, че Тодор Живков е подал оставка. Радостта беше много голяма, телефонът звънеше постоянно, поздравявахме се, считахме, че сега вече малко по-спокойно ще можем да се борим за каузите, които ни въодушевяваха и така и стана“ (пак там, 224–225). Елка Константинова: „Аз го възприех като нещо много неочаквано. Като страховтен късмет“ (пак там, с. 226).

¹⁵ Споразумение по основните идеи и принципи на законопроекта за изменение и допълнение към конституцията на НРБ, 29–30 май 1990 г.; Споразумение по политическата система, 12 март 1990 г.; Споразумение по основните идеи и принципите на законопроекта за политическите партии, 29 март 1990 г. – В: Кръглата маса. Стенографски протоколи (3 януари – 15 май 1990). С., 1999, 676–678, 671–675, 679–681.

¹⁶ Това прави номинираният в началото на февруари 1990 г. за нов министър-председател Андрей Луканов в опита си да създаде ново правителство на широка национална основа. След като не успява, той обяснява пред народните представители: „Идеята за национално съгласие като една от решаващите предпоставки за действителния демократизъм и успешно осъществяване на обновителните процеси в страната се споделя от широки кръгове на българската общественост. В хода на консултациите бяха постигнати предварителни договорености, които позволяваха да се състави представително правителство от компетентни и авторитетни личности при едно разширено участие на БЗНС и безпрецедентно за последните десетилетия участие на безпартийни. Несъгласие да се включат в новото правителство изразиха представители на СДС, подчертавайки обаче своята готовност за гравивно взаимодействие с правителството на основата на диалога, който се води в рамките на Националната кръгла маса. Известно ви е вчерашното решение на УС на БЗНС, по силата на което Съюзът се оттегли от участие в съгласувания вече състав на правителството. При създадената нова ситуация и с оглед да не се допусне отслабване на изпълнителната власт с всички произтичащи от това отрицателни и дори опасни последици за интересите на нацията предлагам НС да утвърди правителство, съставено от членове на БКП, която разполага с мнозинство на местата в сегашното НС“ (Ананиева, Н. Андрей Луканов в парламента. С., 1997, 23–24).

¹⁷ Това личи от думите на новия държавен глава, но наследил Т. Живков начело на БКП Петър Младенов. Преди едно пътуване на акад. Благовест Сендов до Съветския съюз през пролетта на 1990 г. Младенов споделя прогнозите си: „На тези избори най-вероятно и най-естествено е да победи опозицията. Тогава аз трябва да посоча бъдещия премиер. Най-добре ще бъде това да е д-р Петър Дертлиев, а Луканов и ти да му бъдете заместници“ (Манолова, Н. Цит. съч., с. 218).

¹⁸ Споразумение по принципите и основните положения на законопроекта за избиране на Велико народно събрание, 30 март 1990 г. – В: Кръглата маса..., 682–685.

¹⁹ До средата на 1990 г. са проведени избори в Полша и Унгария, а едновременно с нашите са и изборите в Чехословакия. Всички те дават изборна победа на новите политически сили и показват маргинализацията на управлявалите до 1989 г. комунистически партии.

²⁰ По пропорционалната система БСП получава 47,25%, а след по-големия ѝ успех в мажоритарния избор тя получава абсолютно мнозинство от 211 деп. (52,75%) в 400-членното ВНС. СДС остава втори със 144 деп. и 36%, етнически турско ДПС получава гласовете на турско население и има 23 деп., а казионният БЗНС постига 4% и 16 деп.

²¹ Brown, J. F. Surge for Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe. Duke University Press, 1991.

²² В екипа участват и българските икономисти Иван Ангелов, Румен Аврамов, Стою Дулев, Димитър Костов, Емил Хърсев, Татяна Хубенова, Димитър Иванов, Атанас Папаризов, Огнян Пишев, Иван Пушкаров, Боян Славенков, Стефан Стоилов, Тодор Вълчев, Христина Вучева (Доклад върху проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България). С., 1990.

²³ Конституция на Република България. С., 1991.

²⁴ Според някои социолози преходът е завършил с изборите от 2001 г., които са сложили край на двуполния модел (Райчев, А., К. Стойчев. Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989–2004. С., 2004).

²⁵ Това прави американският политолог Франсис Фукуяма (вж.: Фукуяма, Фр. Краят на историята и обикновеният човек. С., 1993).

²⁶ Вж.: Баева, И. Смяна на елита и кадрите в България и Източна Европа (1944–1948 г.). – В: Лица на времето. С., ЦИПИ, 1/1996, 65–90.

²⁷ При преброяването от 1985 г. населението на България е 8 949 000 души, а през 2008 г. – 7 718 700 души. С други думи, то е намаляло с над един милион (Статистически справочник. С., 2008, с. 10, 12).

²⁸ На насилието е посветена книгата на български философ, влязла в непряк спор с „Черната книга на комунизма“ (Проданов, В. Насилието в модерната епоха. С., 2003).

²⁹ Изследването „Барометър на нова Европа“ от 2005 г. показва, че 38% от българските граждани изпитват носталгия към социализма (цит. по: Сега, бр. 57, 10 март 2006).

³⁰ Кръстев, И. „Изгубилите спечелили“, или за търпението и оптимизма. – Сега, 30 септе. 2002.

³¹ Изследване на Евробарометър показва, че 63% от българите са недоволни от живота си (Труд, 19 юни 2007).

³² Макар че има и изследвания, които виждат положението със средната класа съвсем различно (вж.: Градинаров, Б. Залезът на средната класа. Социални, икономически и философски проекции на прехода към постиндустриално общество. Фабер, 2004).

³³ Интересен опит за обобщение е публикуван през 2004 г.: „Оптимистична теория за песимизма на прехода“ Сдружение „Инициатива Глобална България,, 2003–2004. – Капитал, 10–16 апр. 2004.

³⁴ Той пише следното: „...революцията в България ще зависи три четвърти от положението във и една четвърт от положението вътре“ (Благоев, Д. „Тесни социалисти“ с анархистически глави. – Ново време, 1919, кн. 10–11).

³⁵ Външната политика на България след 10. XI. 1989 г. С., 1997.

³⁶ Дума, 16 апр. 2007.

³⁷ Станишев, С. Добрите неща не стават бързо. – Труд, бр. 240, 1 септ. 2007.

³⁸ Ангелов, И. Анатомия на българската инфлация. – Дума, бр. 97, 24 апр. 2008.

³⁹ Станишев, С. България днес е по-богата отпреди 5 години. – Труд, бр. 120, 1 май 2008.

⁴⁰ Тончев, Т. Сега можем да купуваме по-малко от 1989 г. – 24 часа, бр. 182, 4 юли 2008. Обяснението е, че реалните доходи са нараствали по-бавно, отколкото са се увеличавали цените на стоките.

⁴¹ Миков, М. Който работи добре в МВР, да бъде спокоен. – Труд, бр. 126, 9 май 2008.

⁴² Първанов, М. Предложение за реформа на политическия модел. – Труд, бр. 166, 18 юни 2008. Президентът предлага да се повишат критериите за участие в изборите – партиите да имат национално представителство и да покажат прозрачност при финансирането, както и да бъдат въведени силни мажоритарни елементи в пропорционалната избирателна система.

⁴³ Лий, М. Не сме доволни. – Труд, бр. 131, 14 май 2008.

⁴⁴ Докладът е публикуван в българските вестници с най-голям тираж (България не контролира сигурно парите си). – Труд, бр. 196, 18 юли 2008.

⁴⁵ <http://www.cik-bg.org/>